

ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ

УДК 347.42

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v6.2022.4>

О. Сафончик,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕВИКОНАННЯ ЧИ НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ В УКРАЇНІ

Вступ. Україна на сьогодні проходить через економічні процеси у суспільному устрої, базовим фундаментом яких є договірні відносини, а вони, в свою чергу, на пряму залежать від дії норм цивільного права і цивільного законодавства зокрема. І тому, саме від точного та неухильного виконання договірних зобов'язань повною мірою залежить не лише комерційний успіх суб'єкта підприємницької діяльності – чи то фізичної, чи то юридичної особи.

Існує беззаперечне правило щодо того, що сторони (або, як прийнято у договірному праві – контрагенти) усі взяті на себе зобов'язання повинні та виконують їх добросовісно. Водночас, усвідомлене прийняття таких зобов'язань, не дає гарантії належного виконання особою, що взяла такі зобов'язання, усіх необхідних дій. Звідси, й виникають випадки неналежного виконання узятих зобов'язань та умов договорів, що призводить до настання негативних наслідків для сторін договорів, які є небажаними для останніх.

У нормативно-правових актах та наукових джерелах існує та висвітлено певна кількість причин невиконання договору, яка не є вичерпною. Зокрема однією з таких причин, особливо у сьогоденних реаліях, слід наз-

вати – непереборну силу, тобто причини та умови, які створили перепони для належного виконання умов договору та неможливості виконати узяті зобов'язання за договором належним чином. Водночас, не слід залишати поза увагою й причини неможливості виконання зобов'язань у зв'язку із відсутністю, так би мовити, належної мотивації, або іншими словами зацікавленістю сторони договору та/або третьої сторони договору, а також наявність «вигоди» з несвоечасного виконання зобов'язань.

Деякі науковці вважають, що першопричиною невиконання умов у договорі може також бути як пряма недобросовісність боржника, так і збіг тих чи інших обставин, унаслідок яких він не зміг виконати зобов'язання, непослідовність економічної, податкової політики [4, с. 471].

Серед наукової літератури знаходимо різноманітну класифікацію договірних правопорушень як за «суб'єктивним складом», так і за характером «цивільно-правових санкцій», які можуть застосовуватись у кожному конкретному випадку, а це на пряму залежить від змісту правопорушення (викликане недотриманням, порушенням умов договору, зміною чи розірванням договору).

Зазначена вище класифікація правопорушень, як доцільно вказати, має теоретичне та практичне значення, так-як це дозволяє виявити сутність правопорушень, пов'язаних з договорами, а отже за допомогою цього з'являється можливість встановити адекватні правові наслідки (санкції) за вчинення правопорушень, зокрема процедуру їх реалізації.

Сфера наукових досліджень. Проблеми зобов'язань, та зобов'язального права розглядали такі відомі цивілісти, як Ф.К. Савін'ї, Є.Є. Годеме, М.М. Агарков, Є.В. Васьковський, Ю.О. Заїка, А.А. Лунц, І.Б. Новицький, О.С. Іоффе, Р. Сават'є, а продовдили науковий шлях вчені сучасного періоду, такі як Н.Ю. Голубева, О.В. Дзера, І.С. Канзафарова, Н.С. Кузнецова, В.В. Лунц, Р.А. Майданник, Т.С. Ківалова, Є.О. Харитонов та багато ін.

Виклад основного матеріалу. У законодавстві України закріплене загальне правило, згідно з яким: «у разі порушення зобов'язань настають правові наслідки, встановлені договором або законом, відповідно до чого за невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором: по-перше, припиняються зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від них, якщо зазначене встановлено договором або законом, а також розірвання договору; по-друге, змінюються зобов'язання; по-третє, сплачується неустойка; по-четверте, відшкодовуються збитки і моральна шкода». Положеннями ст. 614 ЦК України визначено, що: «особа, яка порушила зобов'язання, за наявності її вини (умислу або необережності), несе відповідальність, якщо інше не встановлено договором або законом».

Вважається, що невиконання зобов'язань має місце тоді, коли одна сторона договору не здійснила на користь іншої сторони договору жодних дій, які становлять предмет зобов'язань. Залежно від змісту обов'язків, невиконання зобов'язань

полягає в тому, що боржник не передає річ, не надає послуги, не сплачує кошти тощо. Невиконання зобов'язання визначають як дії чи бездіяльність сторін у зобов'язанні, наслідком яких зобов'язання не виконане ні повністю, ні в частині, дане тлумачення відображає сутність цього поняття. Проте невиконання зобов'язання не завжди полягає в бездіяльності боржника. Результатом виконання зобов'язання і його метою є задоволення боржником потреб кредитора. Тобто під невиконанням зобов'язання, таким чином можемо розуміти недодержання кредитором виконання обов'язку боржником [5, с. 88].

Викликає або впливає на настання факт порушення договірної зобов'язання, наслідком чого є застосування до нього заходів цивільно-правової відповідальності. Вперше таке визначення як «цивільно-правова відповідальність» було досліджено та визначено професором М. Агарковим у далекому (для нас) 1940 році. Ним проаналізовано наступні правові категорії, такі як борг та відповідальність, і дійшов висновку, що «нормальне» виконання боржником своїх зобов'язань є його обов'язком. Наслідком порушення виконання зобов'язання є не лише обов'язок виконати свій обов'язок, а й відшкодувати заподіяні збитки. Тому науковець і визначав, що «борг і відповідальність є не різними й незалежними один від одного елементами зобов'язання, а лише двома аспектами тих самих відносин», «отже, те, що ми зазвичай називаємо словами «обов'язок» і «відповідальність за зобов'язанням», є загалом нічим іншим, як обов'язком боржника в зобов'язальних правовідносинах».

Ці питання досліджувались і досліджуються у сучасній науці цивільного права. Фокусом уваги вчених стало дослідження підстав для притягнення до цивільно-правової відповідальності. Так, І. Канзафарова в роботі дійшла висновку, що: «необхідно розмежовувати поняття

«цивільно-правова відповідальність» і «відповідальність за цивільним законодавством» як такі, що охоплюють два види відповідальності: 1) відповідальність перед державою, що має публічно-правовий характер; 2) відповідальність одного контрагента перед іншим, правопорушника перед потерпілим і має цивільно-правовий характер» [6, с. 36]. На думку Р. Шишки, «відмінність між указаними видами полягає в особливостях санкцій і їх спрямуванні, у меті й порядку застосування. Ці види поєднує те, що першоосовою їх виникнення є порушення зобов'язання – його невиконання чи неналежне виконання (ст. 610 ЦК України)» [7, с. 209–210].

В роботах професора Н. Кузнецової знаходимо не лише узагальнені всі відомі підходи до цивільно-правової відповідальності, а й сформульоване визначення моменту виникнення охоронного зобов'язання, а також настання цивільно-правової відповідальності й механізм цивільно-правової відповідальності, який гармонійно поєднує елементи матеріально-правового та процесуально-правового характеру, а також проходить у розвитку три рівні існування (законодавчий, правозастосовний і функціональний) [8, с. 30–48]. Влучним також є зауваження професора, яка до обов'язкового елементу цивільно-правової відповідальності додає наявність рішення суду про притягнення до цивільно-правової відповідальності, а не просто про «обов'язок відшкодування шкоди».

Тобто під цивільно-правовою відповідальністю прийнято розуміти передбачений законом або договором і забезпечений силою державного примусу обов'язок сторін цивільно-правових відносин зазнати майнових позбавлень задля відновлення або компенсації порушеного права потерпілого, що виражається у покладанні на порушника додаткових обов'язків або позбавлення його суб'єктивних прав [9, с. 182].

Загальноприйнятим у юридичній науці є положення про те, що: «підставою цивільно-правової відповідальності є склад цивільного правопорушення, який включає такі елементи (умови): 1) протиправну поведінку (дії чи бездіяльність особи); 2) шкідливий результат такої поведінки (збитки); 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вину особи, яка вчинила правопорушення» [10, с. 144].

При цьому, існують відомі нам дві форми відповідальності за порушення зобов'язання, слід виходити з того, що їх ще називають майновими санкціями: по-перше, це відшкодування завданих збитків і, по-друге, це сплата неустойки. Перша – основна; вона може бути використана завжди, якщо немає іншої вказівки в законі або договорі. На відміну від відшкодування збитків стягнення неустойки можливо лише тоді, коли це прямо передбачено законом або договором.

Законодавчо визначено, що «неустойка (штраф, пеня) це певна грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторі у разі порушення боржником зобов'язання» (ст. 549 ЦК України). Незалежно від того, чи наявні у кредитора збитки, що були завдані невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання право на неустойку все ж таки виникає.

ЦК України визнає «штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання» (п. 2 ст. 549). Пеня ж визначається як «неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення (п. 3 ст. 549).

Вважається, що неустойка є цікавою з багатьох причин: передбачуваність розміру відповідальності за порушення зобов'язання, про яке сторони знають уже на момент укладання договору; можливість стягнення неустойки за сам факт

порушення зобов'язання, коли відсутня необхідність надання доказів, що підтверджують причину збитків та їх розмір; можливість для сторін на свій розсуд формулювати умови договору про неустойку, зокрема частини її розміру, співвіднесення з витратами, порядок нарахування, таким чином пристосовуючи її до конкретних взаємин сторін та посилюючи її цілеспрямований вплив.

Стаття 16 ЦК України встановлює, що «...відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди є способами захисту цивільних прав та інтересів...». А тому, якщо аналізувати питання про відшкодування шкоди, то насамперед потрібно виходити із норм зазначеної статті.

На відшкодування збитків у результаті порушення цивільного права має право особа, якій завдано шкоди. Тобто, щодо боржника, який порушив зобов'язання, то він повинен відшкодувати кредиторів завдані цим порушенням збитки. А от саме, яким має бути розмір збитків, що виникли у наслідок, завданого порушенням зобов'язання, доводиться кредитором.

Збитки, в свою чергу, «рахуються з обов'язковим урахуванням ринкових цін, які мали місце на момент добровільного задоволення «боржником» вимог «кредитора» у місці, де зобов'язання мали бути виконанні. Однак, у разі якщо вказана вище вимога добровільно не була задоволена, то вказаний вище розрахунок проводиться у день пред'явлення позову, якщо інше не встановлено договором або законом». Суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, однак мають бути враховані ринкові ціни, що були на день ухвалення рішення.

Статтею 22 ЦК України збитки визначають, по перше, як «втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила

або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки)»; по-друге, «доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода)».

Однак у статті 617 ЦК України, частині 1 визначено, що «...особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили».

У зв'язку з повномасштабним вторгнення військових формувань на територію України та проявленням військової агресії, Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 на всій території України було введено воєнний стан [1, 2]. В подальшому, враховуючи вказані негативні обставини для усієї України, Торгово-Промислової Палата України 28 лютого 2022 року на своєму офіційному веб-сайті опублікувала лист, яким засвідчила «форс-мажорні обставини», тобто «обставини непереборної сили»: «військову агресію РФ проти України, що стало підставою введення воєнного стану». Таким чином, ТПП України підтвердила, що «...зазначені обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, виконання яких/-го настало згідно з умовами договору, контракту, угоди і виконання відповідно яких/-го стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили)...».

Слід зазначити, що практика укладення договорів свідчить про те, що майже кожний вид договорів, укладених між сторонами, як правило, містять положення про дії сторін договорів, які останні повинні вчиняти в умовах «форс-мажорних обставин» (обставин непереборної

сили), а також наслідки, які наступають для сторін щодо виконання договірних зобов'язань із застосуванням «форс-мажору».

Тому саме від змісту положень про форс-мажор, що передбачені в договорі, в значній мірі буде залежати вирішення спірних договірних правовідносин.

Проте, як відомо з практики, мають місце випадки, коли в укладених договорах положення про форс-мажор взагалі відсутні або недостатньо визначають дії сторін і наслідки застосування ними форс-мажору.

У змісті норми ч. 1 ст. 212 ЦК України визначено, що «форс-мажор» для сторін договору певною мірою слугує як така відкладальна обставина щодо виконання договірних правовідносин.

Однак, сучасні реалії закинули нас у вир таких подій, що не можливо спрогнозувати яким буде наступний день, година, бо введення воєнного положення в нашій країні внаслідок бойових дій, тимчасової окупації певних українських територій, ракетних обстрілів та інших обставин, пов'язаних із війною, то забезпечення виконання багатьох зобов'язань за цивільно-правовими договорами ускладнюється або стає неможливим.

Однак, поняття «форс-мажору» не передбачає звільнення від самого виконання зобов'язання, про це, на жаль, не слід забувати про те. Це означає лише, що має місце можливість звільнення сторони договору від цивільно-правової відповідальності в разі невиконання або порушення умов виконання зобов'язання. Однак, якщо виконати зобов'язання можливо, то його потрібно виконувати [11, с. 15].

Тому, незалежно від того чи сторони врегулювали в договорі такі положення та застосувати право на «форс-мажор» у них виникає зобов'язання згідно чинного законодавства та у порядку, визначеному його нормами.

На період дії карантину внаслідок розповсюдження вірусу «COVID-19» [3] судова практика сформувалась, ґрунтуючись на рішеннях у спорах, яка склалася по застосуванню форс-мажору свідчить, наприклад, що наявність сертифікату (ан на період дії воєнного стану – це буде загальний лист Торгівельно-промислової Палати України) лише підтверджує виникнення форс-мажору і період його дії.

У період дії воєнного стану доводиться вирішувати в суді чималу кількість спорів у зв'язку із порушенням договірних зобов'язань. Слід відмітити, що при цьому суд має надавати оцінку усім наявним доказам. Звісно, що окремо суди оцінюватимуть достовірність, належність і допустимість кожного доказу. Також загалом суд установлюватиме взаємний зв'язок доказів та їхню достатність у сукупності.

Завдання судової практики, відносно спорів, що виникли на підставі невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань, полягає у встановленні причинно-наслідкових зв'язків між неможливістю виконання зобов'язань та обставинами «непереборної сили».

Верховний Суд у постанові від 1 червня 2021 року у справі № 910/9258/20 та у постанові від 9 листопада 2021 року у справі № 913/20/21, наголошує, що «форс-мажорні обставини не мають преюдиційного характеру, і при їх виникненні сторона повинна довести, що ці обставини були форс-мажорними саме для даного випадку виконання зобов'язання».

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби «COVID-19», яким доповнено частину другу статті 141 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» положенням про віднесення до «форс-мажорних

обставин» карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України, не передбачає будь-яких законодавчих змін (виключень/особливостей) щодо підтвердження існування такої обставини.

Наприклад, у постанові Касаційного господарського суду по справі № 910/9258/20, знаходимо підтвердження «форс-мажорних обставин», що «може бути підставою для звільнення від відповідальності за часткове або повне невиконання договірних зобов'язань, а не для примусового внесення змін до відповідного договору суборенди, якщо лише самим договором не передбачено іншого».

Висновки. Таким чином, цивільно-правова відповідальність за невиконання або неналежне виконання обов'язків за договорами, породжує настання великої кількості наслідків для сторін договору, зокрема зобов'язання сторін: відшкодувати завдані збитки; відновити наявний стан до стану, що існував до порушення зобов'язань; відновлення законних прав та інтересів осіб, які були порушені; тощо. Отже, цивільно-правова відповідальність, проявляючись у настанні негативних наслідків для сторони договору, яка не виконала або неналежно виконала умови договору та наявні зобов'язання за договором, направлена на виконання забезпечувальної та гарантійної ролі для поновлення порушених прав та інтересів, а також відшкодування завданої шкоди. Вказане дає підстави для визнання наявної необхідності нормативного визначення та законодавчого закріплення інститутів «переддоговірної» та «постдоговірної» відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договорів із чітким визначенням «цивільно-правових обов'язків» щодо усунення порушення та відновлення порушених прав та інтересів.

У статті розглянуто актуальні питання про цивільно-правову відповідальність сторін за невиконання

зобов'язань за договором, що передбачається цивільним законодавством України. Від точного та неухильного виконання договірних зобов'язань повною мірою залежить комерційних успіх суб'єкта підприємницької діяльності – чи то фізичної, чи то юридичної особи. Здебільшого виконують взяті на себе зобов'язання. Робиться висновок, що наявність прийнятого на себе зобов'язання сама собою не гарантує виконання боржником необхідних дій на користь кредитора. Серед причин невиконання договору автор називає непереборну силу, що призвела до неможливості здійснення зобов'язаною стороною тих чи інших дій; невиконання зобов'язань третьою особою; відсутність заінтересованості зобов'язаною стороною у виконанні покладених на неї договором обов'язків; вигідність несвоєчасного виконання зобов'язання тощо. В статті акцентовано увагу на тому, що причиною невиконання договору може також бути як пряма недобросовісність боржника, так і збіг обставин, унаслідок яких він не зміг виконати зобов'язання, непослідовність економічної, податкової політики. Автор слушно припускає, що невиконання або ж неналежне виконання умов договору закономірно призводить до небажаних, здебільшого негативних для сторони наслідків. Що слугує підставою для притягнення до цивільно-правової відповідальності. Проте, задля цього має бути наявним склад цивільного правопорушення, який включає необхідні елементи (умови) для особи, що яка вчинила правопорушення.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, договір, цивільно-правовий договір, зобов'язання, цивільно-правова відповідальність, договірні зобов'язання.

Safonchyk O. Topical issues of civil liability for non-fulfillment or improper fulfillment of contractual obligations in Ukraine

The article discusses topical issues of civil liability of the parties for non-fulfillment of obligations under the contract provided for by the civil legislation of Ukraine. The commercial success of a business entity – whether it is an individual or a legal entity – entirely influences the accurate and consistent fulfilment of contractual obligations. Counterparties mainly fulfill their obligations in good faith. It is concluded that the fact of an assumed obligation per se does not guarantee the debtor's execution of the necessary actions in favor of the creditor. Among the reasons for non-fulfillment of the contract, the author mentions force majeure, which led to the impossibility of the obligated party to perform certain actions; non-fulfillment of obligations by a third party; lack of interest of the obligated party in fulfilling its obligations assigned by the contract; profitability of late fulfillment of the obligation, etc. The article focuses on the fact that the reason for the contract's non-fulfillment can also be the direct dishonesty of the debtor and a coincidence of circumstances, as a result of which he did not manage to fulfill his obligations, inconsistency of economic and tax policy. The author rightly assumes that non-fulfillment or improper fulfillment of contractual terms naturally leads to undesirable, mostly negative consequences for the party that is a basis for civil liability. However, there must be the corpus delicti of the civil offense, which includes the necessary elements (conditions) for the offender.

Key words: civil law, civil legislation, civil legal relations, contract, civil law contract, obligations, civil liability, contractual obligations.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. затверджено Законом № 2102-IX від 24.02.2022 // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2>

2. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні. Указ Президента України від 17 травні 2022 року № 341/2022. затверджено Законом № 2263-IX від 22.05.2022 // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341/2022#n5>

3. Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, Постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2020 № 211 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF>

4. Цивільне право України. Загальна частина / за ред. І. Бірюкова, Ю. Заїки. Київ: Алерта, 2014. 510 с.

5. Баранова Л. М. Невиконання та неналежне виконання як види порушення зобов'язання. Актуальні проблеми приватного права. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 28 лютого 2014 р.). Харків, 2014. С. 87–90.

6. Кандафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / НАН України, Інститут держави права ім. В.М. Корецького. Київ, 2007. 453 с.

7. Шишка Р.Б. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії. Серія «Право». 2013. Вип. 2. С. 205–216.

8. Кузнецова Н.С. Гражданско-правовая ответственность: понятие, условия и механизм применения. Альманах цивилистики: сборник статей / под ред. Р.А. Майданика. Киев : Алерта ; КНТ ; Центр учебной литературы, 2010. Вып. 3. 332 с.

9. Розізнана І.В. Концепція відповідальності за порушення договірних зобов'язань в цивільному праві України. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. Том 1. Вип. 1. С. 179–185.

10. Біленко М. С. Договір будівельного підряду в цивільному праві України. Монографія. К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2014. 180 с.

11. Цивільне право України. У двох частинах. Частина 1. Навчальний посібник / за заг. ред. канд. юрид. наук, проф. В. А. Кройтора, канд. юрид. наук, доц. Кухарева О. Є., канд. юрид. наук, доц. Ткалича М. О. Запоріжжя/. 2016, 284 с.

